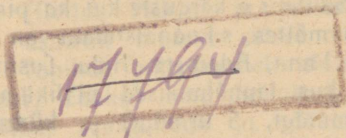

K. VERVOLT

Lühike
Põltsamaa ajalugu

Põltsamaal

1 9 3 1

Põltsamaa kihelkonna geograafiast.

Põltsamaa kihelkonna geoloogiliseks aluspõhjaks on siuuri ajastul mere põhjas tekkinud paas — Adawere ja Raiküla lade. Adawere lade paljastub näit. Kalanas, Põltsamaa jõe kallastel, wärmilt kollakas — molge, peeneteraline. Adawere lades on korallise kiwi. tust wähem kui Raiküla lademes, seie eest leidub siin käsijalaiste — kivistusi, ka mereliiliaid ja pae kihtide wahel tinaläiget oktaeedrite ja kuubide näol.

Lõunapoolne osa kihelkonnast küünib keskdewooni puna — liiwakiwini. Pääle dewooni ajastu jääb kodumaa mandrina püsima. Sadade tuhandete aastate eest libises siit üle manneri loodest kakku Fennoskandia kõrgustikelt tulew k lomeetrite paksune mannerjää, mis erodeerides jättis siia liikumis ih i rai awaid kriimustusi.

Kliima muutused põhjustasid jääwäljade tagaremiss. jäi maha lahtine aine, mis moodustas piinawornud: woored ehk drumliinid. Woored on awaatsed ja põhj-lõuna wõi loode-kagu sihis asetusega (Kuningomägi). Woorte'e seltsib mõni **vallseljak** ehk **oos**, nii näit. Sulustwere ja Lustiwere wahel. Absoluutselt kõrguselt ei küüni kihelk. palja üle 60 m samakõrguse joone. Kõrgeim koht Tapiku ümbruses (68 m). Madalamaks aaks Pedejõe ümbrus (34 m.), kust maopind kõrgub põhja ja kirdesse. Wäike absoluutsete kõrguste waheldus tingib

ka mäikepiiriliste suhteliste kõrguste vahetlause, mis tõltu kihelk. ilnestub **tandikulise** pinnamõrgo.

Suhtelis e kõrguste kui ka pinnamõrgude mitmesuguse kuju mõltes silmanaistvam on kihelk. keskosa: Põltsamaa linna, Adowere, Aida, Lustiwere j. Neanurme ümb-rus, kus laundwalised piklikümmarõused **seljakud** (Ku-ningamägi, S urmägi) ja **künnised** — (woared harwa madalad alla 10 m) kühmud ja üksikud wals ljakud (Rõngasmäed, Hildamägi j. t.) sannaivad pinnaehtus-likult osa **Põhja-Viljandimaa künniste ja kühmude vald-konnast**. Kõrgendikkudega wah lduwad laiad, madalad or. d, harilikult mõldorgudena. Orud w heldudes selja-kute künnistega annawad waldkonnale nõrgalt viirulise ilme. Kihelkonna ääreosadel saawad waldawaks soota-sandiku'. Kihelkonna mullastik koosneb nii aluspõhja mur-nemisest tekkinud, kui ka jääajal tekkinud sawi-tikastest ain test ja kuulub raskete **sawimuldade** liiki, millel põlul huumuse tõltu suur wäärtus. Sawimuldade hulgas on tasase pinnareljeefiga aludel (Idunas ja idas) ka **soomuld**.

Weestikult kuulub P. kihelk. P. ipsijärwe we:tkenda ja on ilmestatud järwede kehwas ga ning ojade ja wäike-jõgedega, millest suurekuudel ainult sängid leitawad. Suuremaks jõeks on Põltsamaa, mis algab Wäike-Maarja kirtu lähedusest ja woalab laageldes, kohati silmuskeles (allpool linna) läbi kihelkonna 77,3 klm. pikkuselt, ühi-neb Pedjaga ja suubub Peda nime all Emajõkke. Jõe wesikonna suurus 1172 rklm., jõe wõime 1 m kukkumise kohta on 48,9 ning allpool linna on praegu wesijõust kasutamata kuni 1000 HP. Jões elutsewatest kaladest: purikad, säinad, ahwenad, turwad, roosärjad, wiidikad, kiisad, linaskid, lutsud, jõe kallastel leida mõnikord saarmaid.

Wastawall loadud looduslikkude'e oludele on kujune-nud toimkate. Kõrgendikkude lagesid ja nõlwu hasuta-

takse kultuurmaistuteks, üksikuid kultuurmaistute laike lahutavad salumetsad (Neitsi Priksu) ja puisniidud. Kihelkonna perifeerides asuvad nisked soised metsad (Tõivere, Oe, Kaavere, Tapiku), mille vahele ulatuvad siiludena robad (Unbuse, Lauka) oma kollakaspruuni samblawaibaga, kanarbiku, sooka lliga ja kääbusbarkedega. Rabadele seltsivad laialdased sood (Peterma).

Põltsamaa linna geograafiast.

P. linn asub $58^{\circ} 33'$ p. l. ja $40^{\circ} 38'$ i. p. Greenvichist ja kuulub maastikuliselt Põhja-Viljandimaa väikevoorte, tasandikkude, looklevate jõgede, tiheda teestiku, sumb- ja hajakülade maastiku keskusse. Põltsamaa aseme määrajaks on olnud Põltsamaa jõgi ja liiklemis teede ristlemiskoht. Jõe üldsihiks on loodekagu. Normaal veeseisu juures on jõe laius 150 m. Linna piirides Uue-Põltsamaa paisust Lipsu koplini on jõesäng sulutud kõrgete kallaste vahele. Edelasse kergib maapind Põltsamaa vooreks, kirdesse surnuaia lamedaks voorekänniseks. Nimetatud kõrgendikkude nõlvadel ja jõekallastel ongi P. linna ase — Suurim Põhja-Viljandimaa teede sõlm moodustab Jõgeva, Lustivere, Tartu, Kamari, Võhma, Paide ja Pajusi maanteede koondumisel. Pinnaehetuslikult on linna ümbruse ilme tasandikuline,

sest kõrgendikkude nõlvad ja õrgude veerud laskuvad niivõrd pisikeste kaldenurkadega, et see esialgsel vaatlemisel vähemargatav. Suurema vahelduse ümbrusse toob linnast umbes kilom. edelas asuv voor Kunigamägi, mis kergib lähedal oleva oru lammilt kuni 12 meetrini. Linnast 4 klm. kirdepool asub Pauastvere Suurmägi. See on osa voortevööst, mis algab ligi Järvamaa piiri ning suundub kokku ja kaob Umbusi soiste tasandikkude keskele. Linna põhiplaani kujunemisele on mõjunud jõesiht ja käidavamad maanteed. Neist olenevalt on linnal kolmeharuline põhiplaaniharu, mis koos südalinnaga esitab vanemat linnaosa, on levinud jõega rööbiti loodesse, teine kokku, kolmas osa Jõgeva maantee sihis kirdesse. Kogu tänavastiku pikkus 25 klm.

Muistne iseseisvusaeg.

Umbes 500 a. e. Kr. elas Põhja-Venemaal Ühis-Soome rahvas, kust rahvaste rändamise mõjul umbes 500 a. p. Kr. eestlaste praegustele elukohtadele tulid meie esivanemad. Maa jagati maakondadesse ja kihelkondadesse, sest et üksikud külad kihla, s. o. vabatahtliku kokkuleppimise teel, endid ühendasid. Maakonna ja kihelkonna üle valitses vanem. Iseseisvuse aja lõpul elasid eestlased Sakalas ja Järvamaal suurtes külades koos. Esimesed külad, emakülad, mis Põltsamaal vabal ajal tekkinud, arvatakse olevat Sulüstvere, Neanurme ja Adavere külad. Põltsamaa on Mõhe, Mocha, Moega maakonna alla käinud. Mõhküla nimi on sest ajast veel järele jäänud. Mõhe maakonna käisid Põltsamaa, Kursi ja osa Laiuse kihelkonnast. Hiljem sündis Mõhe ja Nurmekunde (Pilistvere ja Kolga-Jaani kih. ja Nõmavere ja Paduvere külad Põltsamaa kih.) ühinemine Põltsamaaks. Peidupaikadeks sõja ajal olid rahvale maalinnas. Nisugune maalinn asunud praeguse Põltsamaa lossi asemel. Põltsamaa maak. elanud 10.000 elanikku.

Muistsel ajal oli Põltsamaal metsi, mis kubisesid loomist. Metsade rohkuse tõttu oli siin niiskem ja külmem. Hariti põldu, kalastati, peeti mesilasi.

XII XIII sajandil kasvas sakslaste rahvaarv. Oldi sunitud uusi kaubaturgusid otsima — tungiti itta Lää-

nemeri pakkus häid võimausi. Sia tungisid veel roots-
lased, taanlased, idast venelased. Tekkisid uued olu-
korrad, tekkis suur Eesti sõda 1208—1227a., selleks
oli asutatud piiskopp Alberti poolt 1202 Mõõgavendade
ordu vaimulikkudest rüütlikest. Sakslased hävitasid 1208
Otepää maalinna. Kättet sumiseks piirasid eestlased
Võnnu 1210. Umera lahingus võideti sakslased. 1211
vallutati Viljandi Madisepäeva lahingus 21. sept. 1217
a. langes Lembit Paala jõel. 1224 a. augustikuul vallu-
tati Põltsamaa, Tartu, 1227 a. vallutati Saaremaa.
Seega langesid viimased vabad eestlased Saksa valit-
suse alla.

Ordu-aeg 1227—1561.

Eestiaste maast sai $\frac{1}{3}$ ordu (Sakalamaa, Järvamaa,
pool Valgast, osa Läänemaast,) kirik sai $\frac{2}{3}$. Maa jaga-
mise järele muretseti kindluste ehitamise eest, kust
hõlbus pärisrahvast valitseda. Enne 1235 a. ehitati
Põltsamaa kirik praegu Uue-Põltsamaa as., keset vana
surnuaeda. 1272 a. ehitati ordumeister Otto v. Roden-
steinilt Vana-Põltsamaa loss. Arvata on, et lossi kohal
Eesti maalinn olnud on. Lossi ümber asus hulk Sak-
samaalt tulnud kaupmehi, käsiföölisi elama. Neist asun-
dustest tekkis linn. Loss ühendati teiste lossidega tee-
dega. Neist teedest kasvasid meie maanteed välja.
Kirikliselt allus Põltsamaa Tartu piiskoppkonnale, samuti
Lustivere klooster, mis praeguse Lustivere mõisa ase-
mel seisnud. Katoliku usk sunniti vägisi peale. Piis-
kopid jagasid maa, et paremini valitseda, ustavatele
sakslastele eluksajaks laenuks, tekkisid laenu (lääni-)
mehed ehk vasallid. Need pidid laenupidamise õiguse

eest piiskoppi teenima s. o. sõtta minema, kui tarvis oli. Nii sündisid mõisad ja vallad. Seega tekkis neli seisust: ordurüülid, vaimulikud, linnakodanikud, laenumehed. Talupoegadele nõuti kümni semaksu ($\frac{1}{10}$ viljast), maamaks (acramaks), teetegemist, näit. lossi ja kiriku ehitamisel pidi Põltsamaa talupojad hulk aastaid oma leivakotiga tööl käima. Paas võetud praegust P. jõest. Enne voolanud P. jõgi Kuningamäe alt. Mõisate asutamisel võeti pärisrahvalt maa ära. Talurahvas, kes laenumaa piirides elas, pidi XIII sajandil 2 päeva nädalas suvel ja talvel isanda tööl käima. Eemal olevatesse küladesse asutati karjamõisad, et suuremat sissetulekut saada.

Et oma töö s aega v a h e j ä i, pidi talupoeg vilja, loomi mõisas laenama — sai võlgnikuks. Võlgnikke peeti kinni, et nad valla piirest ei lahkuks, kadus liikumisvabadus, talupoeg loeti maapinna külge kuuluvaks. Uus samm orjusele — talupoegi hakati müüma, kinkima, lõpeks kaotas talupoeg õiguse varanduse omanik olla. Raske orjus ja võimumeeste valjus ajas rahva meeleheitetele, tõusis Harjus 1313, Vilandis 1344, 1345 a., Jüriöö mäss, mis maha suruti. Päispõlvess jäi edenedmine seisma. Paganausu jumalaid, hisi, puid, kive jne. austati endiselt, kuid salaja. Pajusi Raasnas tuukse veel praegugi kividele, puudele jne. ohvreid. Hiid lühud: 1) Kaavere mõisa lähedal, kus püha puu ees kivialtar olnud kaks küünart kõrge, üks pikk ja niisama lai, 2) Lustivere vallas Tõrenurme külas 3) Adavere mõisa põllu sees. Seadusi ei olnud. Mõõduandjaks oli harjunud viis. Liivi ordu ja Moskva suurvürstrik olid kogu olemasolu kestel vastased. Joann Hirmus ilmus 1502 a. Põltsamaale ordumeister Plettenbergi ajal rüüstas ja riisus P. paljaks. 1558 riisusid veneised Põltsamaa lossi uuesti paljaks. 1561 a. 28. nov. kirjutati Vilnos Liivimaa allaheitmise leping Poolale. 240

a. oli Nurmekunde ja Mõhu suurus 35 ruutpenik. 1000 adramaaga, kokku 10.000 elanikuga (Amelung). Orduaja lõpupoole, enne sõdade algust, oli kih. 30.000 elanikku. Pääle sõdu, katke, rüüstamisi jäi 10.000 elanikku.

Poola aeg 1561 – 1629 a.

Poola valitsuse ajal ei leidnud rahvas rahu ei seesmiselt ega väiselt. Sõda Poola ja Venemaa vahel oli hirmsamaid. Joann Hirmus rüüstas, põletas halastamata. Lossid, linnad muudeti varemeteks, elanikud tapeti maha ehk veeti vangi. Tsaari arvamise järele pidi Liivimaast saama omae'ne riik, kuid tema ülemvalitsuse all. Samal ajal ihkas kuningakrooni Taani hertsog Magnus. Ta astus Joann Hirmsaga lepingusse, sõitis Moskvasse, kus ta nimetati Liivimaa kuningaks, kuningriigi pealinnaks sai 1571 a. Põltsamaa. Maa allahetmiseks tuli talle appi Joann IV 1578. 15. juulil purustasid venelased ja tatariased P. lossi. Hulk naisi ja tütarlapsi viidi Pihkva j. m. kus maha müüdi. Rootslased kes vahepeal 1570 a 1574 P. linna vallutanud, aeti minema. Koerad söönud võllasse poodute laipu, otsast raiutud pead olnud aia teivaste otsa pistetud, matmata laibad mädanenud teede ääres. Kuni 1582 a. jäi P. loss ja kih. Joann IV kätte, kuna ta Sapolski rahu järele Poola kätte läks. Juba 1577 a. oli Magnus Kuramaale Poola varju alla põgenenud, siin suri ta 1583 Pilteni lossis. 1599 a. protokollist leiame, et siin olnud bürgermeistri maja, s. t. P. oli siis linn. Siin oli 50 maja, Lossi tn., Mõisa tn., Õpetaja plats. Majaomanikkude nimekiri kirju: sakslasi, poolakaid, venelasi,

eestlasi. Millal P. luteri usku läks ei tea. Teada on, et siin elis pater Perus. Katoliku usu tõi mõjule Voicech Stenvatzky. Tema eestvõttel ehitati uus kirik, õpetaja maja. Kõik pöörasid uuesti Katoliku usku. Isegi Paidest (Rootsist!) käidi salaja ülepiiri pühaõhtusöömaajal. Põltsamaal oli sel ajal kaks karjamõisat: Põltsamaa ja Lustivere. Karjamõisas külitud rukist 553 vakka 2 kül.mittu, otri 320 v., kaeru 286 v., tatart 12 v., herneid 8 v., suverukkid 4 v., heina saadud 570 kuhja, igas 8 koormat. Sel ajal olnud siin üks eramõisa Ikišvere, mille 1550 a. ordumeister kinkinud. Külased oli: Põltsamaa küla, Kivimäe ja Mändla küla. Poola-Rootsi sõja ajal lõhuti P. kirik 1600 a. maha. 1601 a. algas faktiliselt Rootsiaeg. Siin elas 34 „bürgerit“ oma maja platsidega. Need pidasid ülal haigemaja ja kiriku. 1613 a. polla siin ühtegi katoliku usku vaimulikku olnud. Rahvas pol'a teadnud, mis usku ta on. 1623 a. kinkis Gustav Adolf P. kindral-feldmarschall Hermann Vrangele 1624–1625 a. kutsus Vr. siia luteruse õpetaja mag Jakob Deciuše. Õpetaja palk on 158 ta'ut 8 vakka rukkit, 8 kaeru, 9^{1/2} v. otri. Eumajal pönu katustki pääl, ahi puudunud. Õpetaja maja olnud pe'dikumäe', kuhu kõik lõpnud loomad jne. veetud 1625—1641 a. P. õpetajaks Joh. Pommer, kes ütleb, et talurid enamasti laulatamata naistega elanud, kuni neil üksteisest tahtmine tasa saanud; nad olnud ebausklikud, surnud maetud võsastik-kudesse oma üespannud ristide juure. 1624 a. võttis H. Vrangeli kirikuehitamise käsi e. Sel ajal said alguse ka kõrtsid, mida talupoegade tarvis Karl XI laskis ehitada, kes mõisa vooridega Tallinnas ning Riias pid'd käima. 1629 a. läks Liivimaa Altmargi rahu'epingu järe'e Rootsi'e.

Rootsi-aeg 1629—1710 a.

Gustav Adolf seadis maa- ja õjekohtud sisse, Politsei valit-
sus läks sillakohtute kätte. Maa jaotati krundi häduse järele
adramaadeks ja taalriteks. Taalrite arvu jär- le määrati maksusid
Orjuse suurus tehti kindlaks ja märgiti vakuraamatutesse üles.
Rahvas hingas vabamalt. 1578 otsustas Rootsi riigipäev müüdü
ja laenuks antud mõisad riigile tagasi võtta, nii et $\frac{2}{3}$ haritud
maapinnast kroonule läks. Neist maadest jagati köstritele ja
õpetajaile maid. Vakuraha maksti Karl IX ajal adramaalt taale.
Vilja kasvatati kolmel valjal rukkid, odrad ja kaerad linadega.
1630 a. lahutati Pillistvere ja 1639 a. Kolga-Jaani kihelkond Põlt-
samaast. 1641—1654 a. oli Põltsamaa õpetajaks Joh. Schomer
Tema ajal 1642 a. karistati Harju Annust (Paduverest) abielu-
rikkumise eest surmaga. 1657 a. tabas kihelkonda suur katk.
1655—1659 a. Põltsamaa õpetajaks Joh. Seb. Markard. 1661—1678
Põltsamaa õpetajaks Andreas Forselius. 1678—1693 õpe:ajaks
M. H. Bokelman. 1662 a. arnetas Karl XI Rutikvere mõisa Pis-
tholkorsidele. 1687 a. otsustas maavalitseja nõudmisel Liivi maa-
päev igasse kih. kool asutada.

Aastast 1695—1698 oli suur näljahäda. 22. mail 1696 a.
lelame P. kirikuraamatus, et üks lask nälga surnud. Samuti
kukkunud P. tänaval vanamees maha ja surnud nälga. 11. 3.
1697 maetud 100 inimest ühte hauda. Ei leidunud matjaid:
Inimesed maeti kuhu nad maha kukkusid. Nelja kuu jooksul
suri 1266 in. Surevus oli nii suur, et loomad metsas ja linnad
taevaal surnud ära koristasid. Postitee ääres, Nigula lepikust
kuhi Põltsamaani olla pühapäeva hommikuti lamanud nälginute
laibad maas. Nad olla kiriku tulles siamaani jõudnud, äranõr-
kenud ja surnud. Inimese söömiski tulnud ette. Kui 1700 a.
Põhjasõda algas tõusis häda. 1703 a. purustasid venelased Põlt-
samaa, 12. ja 13. sept. 1710 a. ilmusid venelased Põltsamaale

uuesti, laastas ka'k. Küladest teatati: „Kõik on surnud!“ Põltsamaa oli varemeis. Palju aastaid ei jäänud siia keegi elama. Inimesi olivat nii vähe olnud, et need, kes surnust pääsesid, inimeste jalajälgi, kus neid näha olnud, rõõmu pärast suudeinud. Rootsi aeg oli hea aeg, sest kui sa maha kukkusid, võisid omal loal üles tõusta.

Veneaeg 1710—1918 a.

Rootsi oli Gustav Adolphi päevist suureks mereriigiks paisunud. Seda soovisid ka Poola, Taani ja Venemaa. Nad ootasid parajat juhusit. Kohalikud mõisnikud vihkasid Rootsi valitsust, et ta nende maad riigistas. Peeter I tahtis „akent euroopasse raiuda“. See õnnestus tal. Kuid sõja tagajärjel olid talurid ilma peavarjuta hulgusteks muutunud. Mõisad anti Vene valitsuse poolt tagasi. Mõisnikku ei köitnud enam Rootsi vakuraamat orjuses ja maksude nõudmises talupoja vastu. Mõisatöö tegid talupojad oma hobuste ja ristadega oma leivakatiga ja hobusemoonaga. Mees ei tohtinud mõisavalitsuse loata naist võtta. 1720 a. kinkis Peeter Suur Põltsamaa lossi Heinrich von Fickile. 1750 a. suri Fick ja loss sai major v. Lauville. 1750—1789 a. vahel asutati Põltsamaale Saksa surnuaed. Alguses maeti Rutikvere ja Lustivere mõisaomanikud ka siia. 1751 a. ehitati P. kirikule torn, orelit ei olnud 1750—1780 a. 1750—1771 a. vahel asutasid Lillienfeldid oma surnuaia. 1760—1780 a. vahel ehitati praegune P. loss. Eriti seesmisele kaunistamisele pandi rõhku, eriti marmorsaali ja rokokoo-saalile. Marmorsaali seinad on kunstliku marmoriga kaetud, lagi valge gipsiga. Seintel viinamarja kobarad, Nurkades teokarbi motiivid,

mis iseloomulik Louis XV stiilile. Silmapaistvad on lastefiguurid, mis mitmesuguses asendis friisi ilustavad. Ahjud on Louis XVI stiilis. Rokokoo-tuba, nurgatuba on mitmekesisem, rikkam ilustustelt, see on stiilide segu. Kamin kirjust marmorist on rokokoostiilis, mida ka lae-ornamentikast osalt leiame, üldiselt valitseb Louis XVI stiil. Gipsilustised (maskid, rosettid, gipspärjad, urnid, muusika riistad on üllatavalt peenelt välja töötatud. Toa seinailustistest väärivad tähelepanu meisterlikud seinamaalid. Lapsed esinevad siin kunstnikkudena, paschadena, muusikeridena. Neist 13 maalist on kahjuks vähesed terved. Kaks maali on lõpetamata miskipärast.

1732—1762 oli Põltsamaa õpetajaks praost Leuckfeldt suur haridustegelane. 1763—1804 astus siin ametisse pastor Aug. V. Hupel, kes meie kodumaa uurimise kallal palju töötas: „Topografische Nachrichten“ I—III; „Nordische Miscellanen“ I—XXVII, „Eesti-Saksa sõnaraamat“. **Hupeli ja Lauviaeg oli Põltsamaa vaimlise ja majanduslise õitseaeg.** Lauvi kutsel asus Riias P-maale dr. P. E. Vilde, kes koos Hupeliga välja andis alates 1766 a. novembrist esimese eesti-lätikeelse ajalehe „Luehhike oepetus, mis sees mõn ed head rohhud“... Vilde asutas 1766 a. siia trükikoja, 1773 a. põles ta ära, 1782 a. seati ta jälle korda ja 1786 a. hakkas P. trükikoda rentnikkude Grenziuse ja Kupzau juhatusel elavamalt tegevust avaldama trükkides teoseid Tartu raamatulao „Gauger ja Lindeni“ kirjastusel. Siin trükiti 35 teost, võib olla knguni 38. 1789 a. kolis Grenzius Tartu. Lauv lõi P. tööstuse 1570 1775 a. vasevalamise vabrik, „Vaskhaamer“, tärklisevabriku, nahavabriku ja Rõikale 1774 a. klaasivabriku. 1780—82 asutas Lauv Kamari peeglivabriku P. lossi peeglivabriku. Alevi oli 37 elumaja, ja 31 muud hoonet, elanikke 400, neist 300 sakslast, 1 tohter, 2 haavaarsti, 2 advokaati, apteek, mitu kuldsepa, Vene pood, suur

kivist kõrts. Vana-Põltsamaal oli 5 karjamõisat, Uue-Põltsamaa oli Lauvi päralt, kutsuti kirikumõisaks, siis Nieder-Pahleniks, Hupeli ajal Uue-Põltsamaa mõisal oli oma surnuaed kabeliga, 3 karjamõisat, veskid, kõrtsid. Kaavere mõis oli varemalt V.-P. päralt. Tal oli 2 karjamõisat. Rutikvere said Pistoohlkorsid 1662 a. karl XI., 2 karjamõisat. kõrtsid, veskid, palju metsa. Adavere mõisal oli 2 karjamõisat, üks vesiveski, tuuleveski. Pajusi mõisa sai kindr.-major Bibikov Põhja-sõja ajal. Hupeli aegu kuulus Lauville, 4 karjamõisat, millest kõige suurem 18 talust tehtud, mõned kõrtsid. Kurista, Või-siku, Kaave, Tapiku mõisad käisid ka Põltsamaa lossi alla. 1777 asutati Adavere surnuaed, 1773—1843 asutati surnuaed parcmal pool praegust Jõgeva maanteed.

8 apr. 1819 a. kirjutas Aleksander I priikslaskmise seadusele alla. 1822—26 pandi priinimed. Uus Liivimaa Talurahva Seadus (1819 a.) nõuab, et igas kihelk., kus 2000 meeshinge, pidi **kihelkonnakool** olema. Endised mõisakoolid muudeti **vallakoolideks**. 1835 a. 10 nov. avati Põltsamaa kihelkonna kool. Juhatajad: G. Blödau 1835—1839 a. Fr. Vilberg 1839—1840 a., Martin Vilberg 1840—1846, G. Beermann 1846—1898, F. Russi kuni 1930 A. Schulzenberg 1930 a. —

Priikslaskmise seadusega sai talupoeg linnupriiks, tast sai rentnik, kes teorenti pidi maksma. Üldisele vaesumisele seltsisid ikaldused 1832—1834 a., 1841, 1844, 1846. Hakati välja rändama ehk abi Vene usust otsima. 1844 a. rändas palju välja. Põltsamaale asutati Veneusu kogudus 1844 a. kus 1705 talupoega Vene usku astus. 1849 a. ilmunud Talurahva Seaduse järele astusid vakuraamatud uuesti jõusse, talukohti ei tohtinud enam mõisa külge liita.

1838—1853 oli Emil Heinrich Aug. Horschelmann P. õpetajaks, tema õhutusel 1840 a. asutas Martin Vilberg P. laulukoori. 1851 a. 23. sept. sündis Annik-

veres Dr. K. A. Hermann 1853–1891 oli P. õpetajaks Karl Maurach. 1853 a. asutas Pajusi Vahl Pisisaare algkooli (5. XI) õpetajad: Jaak Matvei (1853–71), Jaan Epro, T. Rebane, Jüri Hermann, Joh. Lande j. t. 1853 Suustvere algkooli asutamine. 1855 a. põles Pilstvere kirik ära. 1865 a. asutati Tõnu Omeli juh. Põltsamaale Pasunakoor. 1866 a. kogukonna seadusega pandi alus meie valdadele. 1869 a. esimene Eesti laulupidu. Samal aastal õnnistati Adavere vallamaja. 1868 a. teoorjuse kaotamine. 1867 P. tuletõrje seltsi asutamine. 1871 a. anti luba korjanduseks Aleksandri-kooli heaks. 1872 a. ehitati Põltsamaa Suursild. 1881 a. 26 apr. asutati Põltsamaa põlumeeste selts. 1881 a. 17 sept. võttis EÜS. eesti sini-must-valge lipu tarvitusele. 1887 a. 15, 16, sept. esimene põlumajandusnäitus Põltsamaal. 1888 20. aug. Aleksandri kooli asutamine Põltsamaale. Inspektorid: Hanson, Raamot.

Ev.-lut. õpetajateks: 1891–1895 Paul Maurach, 1896–1900 K. a. Vittrock, 1900–1923 Joh. Renni. 1894 a. ehitati P. põlumeeste seltsimaja, 1903 a. seltsisaal. 1905 a. revolutsioon ja vabama aja algus. 1910 a. asutati P. piimaühisus ja krediitühisus. 1914–18 a. ilmasõda. 1917 a. 28. veeb. Vene revolutsioon, mille järel kukutati tsaarivaltsus. 1917 a. avati P. 17 dets. keskkool. 1917 a. detsembris sõlmis Vene enamlik valitsus Saksamaaga rahulepingu, mille järgi S. o. õigus Baltimaad okupeerida. Aegade keht. ei olnud P. ei linn, ega alev, vaid alus Uue- ja Vana-Põltsamaa vallale millel Vene revolutsiooni ajal oli „alevivanemaks“ 1917 a. kuni 1920 a. Elmar Parikas.

Millal P. lakkas olemast linn või alev, ei tea. Olukord oli aga säärane juba igatahes vast Vene valituse algusest saadik. 1710 a. alev allus admini stratiivselt Vana- ja Uue-Põltsamaa vallale, kuid siin oli midagi „alevivanema“ taol. st, mil natuke suuremad õigused,

kui külakümnikul olid. Need alevivanemad olid: Lustig 1859—1884 a.; L. Naarits 1884—1904; K. Jürmann 1904—1917 a., revolutsiooni ajal Elmar Parikas.

Iseseisev Eesti 1918 a. 24. veebr. —

1917 a. 30 märtsil kinnitas Vene ajutine Valitsus Eestimaa jaoks autonoomia põhiseaduse. Autonoomia lõpetas „rüütlite vabariigi“. Maanõukogu astus 14. juulil 1917 a. kokku. 15. nov 1917 kuulutas Maanõukogu end ülemaks või mukandjaks Eestis. Jaan. 1918 sai teatavaks, et sakslased meie maa tahavad okupeerida. Et sellest hoiduda kuulutati **24. veebr. 1918 a. Eesti iseseisvaks demokraatlikuks Vabariigiks**. 1918 a. 27. veebr. okupeerisid sakslased Põltsamaa, samal aastal hakkasid nad ka siia elektri jaama ehitama. 1918 a. 26 nov. asutati Põltsamaale kaitseliit. 1918 a. 27 nov. lahkusid saksa okupatsiooniväed Põltsamaalt. Algas Eesti Vabadussõda 1918 a. 28 nov. kuni 1920. 1920 a. 3. veebr. Tartu rahu. 1920 a. 25 apr. on esimene alevivalitsuse protokoll kirjutatud, kus esimeseks seaduslikuks alevivanemaks Elmar Koller valiti. Elmar Parikas oli rev. keerus rahvakoosolekul valitud. 13 aug. 1920 a. valiti äraastunud E. K. asemele Elmar Parikas alevivanemaks. 14. märtsil 1921 a. valiti alevivanemaks Albert Vaimel. 26 juulil 1921—1927 a. tema asemele alevivanemaks Carl Schmiedt. 1918 a. 23 dets. taganes II brigaad kolonel Limbergi juh. Põltsamaale (2 polk, Tartu kaitseliit, õpilased jne.) 1918 a. 27 dets, löödi enamlased Aidust tagasi. 23. dets. 1918 a. loodi P. komandantuur ja K. komando. 1919 a. 5 jaan. Aidu lahing. 15. apr. 1919 a. likvideeriti Põlt-

samaa, Piiistvere, Kolga-Jaani Komandandi Komando. 15. apr. — 1. maini 1919 teotses Põltsamaal P. Õpilaste reserv rood. 1919 a. 23 apr. astus Eesti Asutav Kogu kokku. 1920 a. 15 juunil võeti Asutava Kogu poolt vastu riigi põhiseadus. 1921 a. kinnitati sisem. poolt P. alevi administratiiv piirid. 1921 a. asutati end Aleksandrikooli ruumidesse P. lähedal P. tööstuskool. Samal a. asutab ETK. Põltsamaale piirituse-, kartuli-kuivatuse-, kohvi-, ja veinitööstuse. 1922, 23, 24 on asutatud Põltsamaale ETK. tehaste aiad. 1922 a. peeti I P. laulupäev. 1923 a. asutati Põltsamaale laulu- ja muusikaselts „Leelo“. 1924 a. 17 aug. püstitati Põltsamaale Vabadussõjas langenute mälestis. 1924 a. nov. asus P. Rahukohus (r.-kohtunik J. Vare). 1924. a. 3. dets. elustati P. kaitseliit päale 1. dets enamlaste väijaastumist. 1925 a. 30. mail ilmus esimene nr. „Põltsamaa Teatajat“. 30. juunil 1926 a. nimetati P alev Vabariigi Valitsuse otsusega linnaks; tegel kult hakati linnaseaduste alusel tegutsema 1. jaan. 1927 a. 1926 a. esimene sümbolne tuletoomine Aidu lahingväljalt.

Esimeseks Põltsamaa linnapäaks oli kolonel Martin Teras 1927–1930 a. jaan. 1926 a. asus Põltsamaale Viljandi-Pärnu Rahuk. jaosk kohtupriistav (J. Soo). 1927 a. 3 okt. asutati Põltsamaale Täenduskool tütarlastele. 1928 a. 22. juunil püstitati Aidu lahingväl ale mälestis. 1 okt. 1928 a. asutati Põltsamaa Maama-nikkude Pank.

15. nov. 1930 a. kinnistati seni linna käes rendil olevad maad linna nimele ja linn hakkas 1931 a. krundirentnikkudele maid pärieks müüma. 1930 a. põles ETK. kohvitehas, mis siis üle viidi Tallinna.

Praegu, 1931 a. on P. linnas 317 maja, 598 kõrvalhoonet kortereid 825, avalikke hooneid (kirikud, seltsimajad jne.) 8, tööstuse hooneid 7, elanikke 3351 in.

